

К.ф.н. **С.Головащенко** (м.Київ),

д.ф.н. **П.Косуха** (м.Київ)

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ЄВАНГЕЛЬСЬКО- БАПТИСТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

(Перші результати дослідницького проекту)

Доповідь ґрунтується на перших результатах дослідження "Історія Євангельських християн-баптистів в Україні", здійснюваного у 1994-1996 рр. спільними зусиллями співробітників Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України та Одеської Богословської Семінарії Євангельських християн-баптистів. Широкомасштабний опис та дослідження архівних джерел з історії євангельських рухів в нашій країні дали перший досвід плідної співпраці світських та церковних дослідників.

Передісторія виникнення і поширення євангельсько-баптистських ідей в Україні. Проникнення протестантських ідей на українські землі співпадає у часі з виникненням в Європі широкого реформаційного руху. Вже в XVI ст. у тих регіонах України, які входили до складу Польського Королівства (пізніше Речі Посполитої), набули поширення радикально-раціоналістичні вчення соцініан як одного з напрямків антитринітаризму, ідеї Яна Гуса і його послідовників – "чеських братів", М.Лютера, Ж.Кальвіна. Проникнення реформаційних ідей на українські землі, як і у всій Європі того часу, було тісно пов'язане з культурними та соціальними колізіями. Хоча ранній протестантизм в Україні і не знайшов численних послідовників, однак тут поширилися твори ідеологів Реформації, виникли євангелістські громади різних напрямків.

Реформація з її перекладами Біблії народними мовами прискорила поступ національних літературних мов та літератур. На українських землях вже з кінця XVI століття (значною мірою під впливом протестантизму) спостерігалось пробудження дійсно народної релігійної культури. Так, ще в 1556 р. в м. Пересопниці Євангеліє було перекладене на чудову народну мову. Варто уваги те, що основою для Пересопницького Євангелія значною мірою були чеські ("чеських братів") тексти Біблії. У 1580 р. Євангеліє переклав Василь Тяпинський, у 1581 р. - Валентин Нагалевський. За підтримки князя К. Острозького в 1581 р. була видана знаменита

Острозська Біблія. Поруч з загальнозрозумілими текстами Біблії з'явилися так звані "Учительні Євангелія". Власне протестантизм з його схильністю до вдумливої і водночас побожливої екзегези, а також з його натхненною гомілетичною націленістю, сприяв появі "Учительних Євангелій" на нашому релігійно-культурному ґрунті.

Реформаційний вплив не обмежився лише сферою книжності, а приніс досить своєрідні плоди і в релігійно-суспільній області. Так, протестантське прагнення до відродження євангельських основ влаштування Церкви, до оновлення общинного життя християн, особистої і колективної відповідальності за збереження віри і моральності породило в Україні дійсно масовий рух серед представників інших конфесій. Захоплені прикладом протестантських громад, свої "братства" створюють православні. Досить поширеною там стає зовсім неортодоксальна ідея про спасіння особистою вірою і побожністю, а не шляхом заступництва священиків і єпископів. З розвитком книжкової культури і общинних демократичних форм релігійного життя тісно пов'язане було незвичайне розповсюдження демократичних форм загальнодоступної, народної освіти. Католицькі, а пізніше й православні (братські) школи ставали у ХУІІ ст. дійсно масовими, наслідуючи досвід протестантів (певною мірою навіть змагаючись з ними). Загальна ж писемність і доступність книжок уможливили (і це дуже важливо) приватну освіту у формі домашнього навчання в родинному колі.

Усі ці впливи надзвичайно стимулювали еволюцію релігійності нашого народу, його готовність до сприйняття нових форм духовного і суспільного життя. Історично склалося так, що догматизм державного і офіційного церковного життя, насаджуваний в Україні імперською владою наприкінці ХУІІІ - початку ХХ століть, не зміг знищити якісні зрушення в народній релігійності, народжені епохою Реформації. Реформаційний вплив (попри зовні незначне поширення напочатку в Україні протестантських конфесій) насправді був глибокою ідейною течією, проник у товщу народного релігійного життя, у релігійні сподівання і пошуки народу. Ці пошуки виявилися, зокрема, у потужному русі православного сектантства, деякі течії якого ("безпопівське" старообрядництво, "духовне християнство", молоканство) набували світоглядних та організаційних рис, притаманних західним протестантським рухам. Усе це підготувало ґрунт для другого (з середини ХІХ століття) етапу "історичного" євангельського руху в Україні.

Датування появи перших протестантських громад в Україні в ХІХ ст. Знайдені документи, в тому числі ті, які відносяться до передісторії євангельсько-баптистського руху, дають можливість уточнити часові межі його появи в нашій країні. Зокрема, до середини ХVІІІ ст. відносяться данні про так звану "квакерську єресь", про "євангельські" групи. В указі Урядового Сенату 1733 р. зауважується на "небезпеці поширення квакерської єресі" і даються вказівки для боротьби з нею. Цікавий той факт, що вже у 1800 р. відзначається на півдні України наявність так званої "молоканської єресі", до того ж в місцях, які півстоліттям пізніше стали центрами виникнення і поширення євангельсько-баптистського руху в Україні (с.Любомирка, с.Криве Озеро).

Велику роль в поширенні протестантських ідей, зокрема так званого пієтизму, відіграли проповідники, які приїхали з Вюртемберга (південь Німеччини). В одному з документів 1854 р. говориться, що в Одесу ще в 1838 р. прибув "агент Англійського Біблійного Товариства Джон Мельвіль", який активно співпрацював з "розкольникими", тобто з тими, хто відійшов від православ'я. Можна сказати, що саме 30-40 рр. ХІХ ст. слід розглядати як вихідний період у плані появи на півдні України якщо не перших євангельських громад, то принаймні перших навернених.

У державних архівах Одеси, Сімферополя, Херсона, Запоріжжя знайшлося чимало цікавих даних стосовно заснування перших громад як у німецьких колоніях (Рорбах, Старий і Новий Данциг, Глодоси), так і в селах з українським населенням (Карлівка, Любомирка, Нова Василівка, Чаплинка та інші). Так, згідно донесення православного священика з Любомирки Єлизаветградського повіту, перша штундистська громада виникла там в 1855 році. Виявлені унікальні свідчення про діяльність так званого "Основського хрещеного братства" (Ігнатівка й Основа Одеського повіту). Це - копії свідоцтв, скріплені підписом пресвітера Михайла Ратушного і "ведучою печаткою братства", якими фіксувалися записи актів громадського стану (на зразок того, як це робила тоді православна церква) [1]. В одному з повідомлень поліцейського управління йдеться про збудований селянами с. Любомирки навесні 1873 року власним коштом "дім, в якому збираються для бесід і звершення релігійних обрядів", міститься детальний опис цього будинку [2]. Дякуючи зусиллям баптистських (штундистських) проповідників, виникли перші громади у Волинській, Подільській, Чернігівській, Пол-

тавській і Київській губерніях. Особливо багато цікавих документів знайдено про широкий протестантський рух в Таращанському, Сквирському та інших повітах Київської губернії. У статистичній записці за 1882 р. згадується 1869 рік як "початок штундизму в Київській єпархії", джерелом якого була "німецька колонія Рорбах у Херсонській губернії". Говориться про засновників штундизму в Київській губернії і про перші населені пункти його розповсюдження – с. Плоске і с. Чаплинка Таращанського повіту [3]. Пробудженню у Волинській губернії, згідно свідченням нині живих старійших членів громади, дали поштовх чехи та німці-баптисти, які жили в колоніях. Тут серед перших навернених (1880 р.) були жителі с.Тудорів Острожського повіту, с. Синів Рівненського повіту. Вже у 1881 р. повідомляється про надзвичайне поширення секти "євангельських християн" (в минулому "штундистів"), яке підтримувалося проповідниками з півдня України. [4]

Передумови і причини виникнення та поширення євангельсько-баптистського руху (за матеріалами архівних джерел). Серед головних причин виникнення і поширення протестантських течій постійно називаються соціально-економічні фактори. Це твердження найбільш актуальне для південноукраїнського регіону, економічно найдинамічнішого тоді. Бесарабська, Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії характеризувалися низькою питомою вагою поміщицького землеволодіння і розвитком найпрогресивніших форм селянського землеволодіння та землекористування. У період колонізації даного регіону (кін. XVIII - перша пол. XIX ст.) ці землі, відносно дешеві та родючі, приваблювали найбільш ініціативні прошарки населення. Цей же регіон став місцем заслання релігійних "дисидентів-розкольників" різних течій, представників раціоналістичних і раціонально-містичних сект (молкан, духоборів тощо). Тут оселялися закордонні колоністи (німці, болгари, греки, серби та ін.). Серед поселенців домінувало українське селянство, соціальна організація якого відзначалася (на відміну від російського) відносною слабкістю колективних форм землеробства та землеволодіння, що поступово сприяло утвердженню приватної власності на землю і товарного сільськогосподарського виробництва. Основою економіки даного регіону було товарне виробництво хліба та технічних культур на експорт, що передбачало впровадження прогресивних форм землеробства та промислових технологій, раціональних методів господарю-

вання. Економічні фактори, поряд з етнічною і конфесійною різноманітністю, прогресивною соціодинамікою і контактами з зовнішнім світом, ламали рамки традиційного світогляду. Саме тут знаходили відгук протестантські проповідники, які пропагували щирю релігійність, сумлінну працю, підприємливість, чесність, добродійність як освячені Богом принципи життєвого покликання. Як правило, до протестантизму наворачалися люди заповзятливі, працьовиті, які уособлювали найдинамічніший прошарок населення. Грунтовність, впорядкованість, згуртованість, солідарність серед молукан, пашковців, штундистів, баптистів мали особливу привабливість. Подібні оцінки знаходимо навіть в державних документах найвищого рангу. Так, "Звіти обер-прокурора Святейшого Синоду по відомству православного сповідання" свідчать про економічні зв'язки православних селян з штундистами, баптистами, менонітами, молуканами, як про причини відходу перших від православ'я.

Згідно архівних матеріалів надзвичайно динамічному поширенню євангельських течій сприяла активна місіонерська діяльність. Тодішні офіційні аналітичні документи відзначають організованість, інтелектуальну та матеріальну міцність євангельської місії, її спрямованість на широкий загал. переважно трудового населення, активність та сміливість пропагандистів. Там, де були відсутні відділення Біблійного Товариства, віруючі прагнули створити такі, "причому завідування цими відділеннями, а рівно і обов'язки книгонош приймають на себе члени тих самих сектантських громад". Крім книг і брошур використовувалися і грамофонні пластинки, які відтворювали духовні пісні. Поруч з поширенням духовної літератури, дієвим засобом євангелізації служили також закличні зібрання.

Цікаво, що вже в 1915 р. про баптистів мова йде як про течію "найбільш поширену і відзначену схильністю до прозелітизму". Відзначалося, що віруючі проповідували в місцях військових дій, навіть в окопах. Небезпека євангельсько-баптистської пропаганди для влади та офіційної церкви полягала в тому, що "здійснення її доступне для кожного сектанта і вона невловима для тих, хто покликаний боротися з нею" [5].

Нарешті, третьою помітною причиною поширення протестантизму, називається зв'язок із закордонними релігійними центрами, "пропаганда із-за кордону". Крім того факту, що перші проповідники баптизму і євангельського руху (пашковці) були іноземцями, наводиться маса даних про по-

стійні зв'язки із закордонними видавництвами, місіонерськими центрами. Так, ще 1858 роком датовані поліцейські доноси про "секретний нагляд за агентом Євангельської Спілки Місіонерів в Базелі Феліціаном Зарембою" під час його перебування в Таврійській губернії і в м.Харкові. У середині 90-х років активними були "члени досить сильно схожого з молоканством Англійського біблійного товариства", які поширювали книги Святого Письма Лондонського, а опісля і Синодального видання.

Під час розгляду і аналізу причин поширення протестантизму у кінці ХІХ – на початку ХХ століття, які були явно продекларовані у віднайдених документах, звертає увагу на себе одна важлива деталь. Тодішні спостерігачі (головним чином православні, більшість - офіційні особи) з вражаючою наполегливістю підкреслювали "матеріальні", а особливо "зовнішні" причини – економічну привабливість, закордонний вплив, активність місіонерів. Але, відзначаючи наведені вище причини й чинники виникнення і поширення протестантського (євангельського) руху в Україні наприкінці ХІХ - поч. ХХ століття, слід пам'ятати все таки про наявність глибинних передумов та причин. Вони корінилися у глибокій кризі духовно-морального життя народу, у виникненні духовних потреб, які офіційна православна ідеологія задовільнити вже не могла. Через це серед передумов, надзвичайно важливих для розвитку та поширення ідей баптизму-євангелізму на українських землях, слід відзначити ту духовно-моральну атмосферу, яка панувала у царській Росії. Різноманітні літературні і архівні джерела містять багато підтверджень цього. Характеризуючи моральний стан народу в дореформаційний і післяреформаційний (з 1861 р.) періоди, багато з авторів того часу, виступаючи з лояльно-православних, антипротестантських позицій, майже одностайні в тому, що внутрішнє життя православних парафій було в стані занепаду. Релігійні розпорядження і обрядовість виконувалися формально, у масах поширювалися різні марновірства. Православне духовенство було далеке від моральної досконалості і не здатне було протидіяти моральним вадам "мирського" життя у сімейно-побутовій сфері і навіть в органах громадського врядування.[6] Свідчення духовно-морального занепаду суспільства і неспроможності офіційної православної церкви задовільнити його духовні потреби зустрічаються і в архівних документах. Так, учасники одного із місіонерських з'їздів православного духовенства Київської єпархії визнавали, що серед "сприятливих умов" для поши-

рення протестантизму на першому місці стоять "недостатньо високий релігійно-моральний рівень православних, наслідком чого серед них є "схильність до пияцтва та інших вад", а також "незадовільненість прагнення православних до вивчення і розуміння Слова Божого". [7] З цими документами різко контрастують оцінки духовно-морального обличчя протестантів-"штундистів" як людей "більш моральних, навіть в очах православних поселян", "товариських", "серйозних", "зосереджених", у яких "вигнані лихослів'я і лайка", "не допускається п'янство" тощо. Показово, що наведені оцінки належать також і православним священикам; з ними погоджувалися й деякі державні чиновники.

Звернення як народних мас, так і представників української інтелігенції XIX ст. до протестантизму було закономірністю суспільно-політичного і духовного розвитку. Поширення в Україні євангельсько-баптистських ідей надало українському протестантизму етноспецифічні риси, сприяло євангелізації населення, стверджувало дух християнської добродітності, толерантності і ділової ініціативи.

Внутрішній духовний розвиток у контексті суспільно-політичних процесів кінця XIX-початку XX ст. Спроба реконструкції процесу внутрішнього розвитку євангельського руху в контексті суспільного життя ряду історичних періодів, розпочата в рамках проекту, допомогла одержати чимало цінної інформації. Це стосується документів, які торкаються внутрішнього життя громад віруючих, влаштування їх організації, молитовних зібрань, богослужінь. Для розуміння особливостей духовного розвитку євангельсько-баптистських громад важливим і цікавим є масив використаної тоді духовної літератури. Тут, окрім Євангелій і Біблій різних видань, широко використовувалася повчальна духовна література. ("Застигнутый врасплох", "Путь к спасению", "Истинная радость", "Гимны для христиан евангельско-лютеранского вероисповедания", "Размышления на Песнь Песней", "Псалтырь" тощо).

Документи демонструють різні форми свідчень про особливості євангельського віровчення, поданих самими віруючими. Так, знайдена досить незвична для того часу "анкета", опитуванням за допомогою якої православний місіонер прагнув з'ясувати суть "омани" штундизмом жителя с. Астраханка Таврійської губернії. Відповіді віруючого, подані ще у 1895 році, дають можливість реконструювати структуру масової релігійної свідомості, свого роду "особистий символ

віри" простого малоросійського селянина-протестанта. [8] Із одержаних документів видно, що релігійний світогляд навіть простих віруючих (штундистів, баптистів, євангельських християн) був досить розвинутий і систематизований; віра була усвідомленою, наслідком вільного вибору. Про щось подібне православні в ту пору могли тільки мріяти. З явною повагою і неприхованою заздрістю православний місіонер писав про "пробудження релігійного почуття" у протестантів, "вірне розуміння суті деяких релігійних обрядів", "свідоме сприйняття догми". [9]

Архівні документи засвідчують і те, що завдяки протестантському віровченню народні маси мали можливість приєднатися до цілісної радикальної ідеології, яка виходила далеко за межі ортодоксального православ'я, несучи зерна соціального і духовного протесту. Це і спрощена "дешева церква", і демократичний характер відносин всередині громад. У кінці XIX-на поч. XX ст. баптизм-євангелізм в Україні зарекомендував себе своєрідною формою демократичного руху. Офіційна влада приписувала йому навіть революційні погляди, що стало причиною їх переслідування. Ось лише деякі заяви-свідчення: "Ратушний проводить між штундистами соціальні ідеї" (1871 р.); "Баптисти поширюють революційні ідеї"(1878 р.); "Релігійна сторона в сектантстві тісно поєднується з стороною соціально-політичною"; "У віровченнях сектантів є революційні гасла. У сектах... прищеплюють своїм послідовникам соціалістичні погляди"(1915 р.). [10] Однією з рис євангельського світогляду, яка активно пропагувалася християнами-протестантами, було ненасилля і негативне ставлення до війни. Під час російсько-японської війни 1904-05 рр. і особливо першої світової війни) антимілітаризм євангельського руху викликав особливо жорстоку реакцію царської влади.

В умовах утисків з боку держави і офіційної церкви. Очевидно, що євангельський світогляд, оснований на ідеях релігійної свободи, усвідомленого духовного вибору, на строгій моральній оцінці суспільної діяльності, на ненасильстві, по суті своїй суперечив тоталітарній державній машині тодішньої Російської імперії, включаючи і її духовну опору - православну церкву. Відчуваючи і усвідомлюючи цю незбіжність, офіційна влада не випадково ставила євангельські ідеї і їх проповідь поруч із соціалістичною та революційною пропагандою. Виступи християнських проповідників оцінювалися як прояви "ворожого" впливу, як

шпигунські, постійно підкреслювалося "німецьке", а відтак "вороже" походження баптизму і євангельського християнства. Ще в 1862 році царська влада вислала з країни німецьких проповідників баптизму, які викладали в німецьких колоніях недалеко від Одеси. В кінці XIX ст. репресії проти баптистів і євангельських християн посилилися. Багатьом громадам було заборонено проводити діяльність, проповідники переслідувалися, віруючі позбавлялися майнових та інших громадянських прав.

Звинувачення у віровідступництві, нелояльності і соціалістичному спрямуванні були завершені визначенням "штунди" як "однієї з найбільш небезпечних і шкідливих в церковному і державному відношеннях" сект. У закритому збірнику "Закони про розкольників і сектантів"(М.,1903) знаходимо масу положень і статей, які "зберігають" православ'я чисто репресивними, поліцейськими заходами. Фактично всі віруючі знаходилися під постійним поліцейським наглядом, який особливо посилювався в періоди загострення суспільних суперечностей, зокрема під час війни. Тут офіційні органи керувалися циркуляром Департаменту духовних справ МВС від 15 серпня 1916 р. за № 125-363. Циркуляр звинувачував "раціоналістичні секти" в підривних, антидержавних проявах, а також обмежував їхню діяльність. Проповідники і віруючі переслідувалися, насамперед, за місіонерську роботу (всі імперські закони забороняли пропаганду євангельських ідей в дусі протестантизму). Тут і покарання за "незаконні" молитовні зібрання, за пропаганду в армії, обшуки і арешти розповсюджувачів духовної літератури і її конфіскація. По-друге, жорстоко каралася пропаганда антимілітаристських ідей – аж до висилки в Сибір і закриття громади. На рівні місцевої влади обмеження діяльності штундистів, баптистів, євангельських християн торкалися передусім реєстрації громад. Часто зустрічалася дискримінація щодо освіти дітей з протестантських сімей.

Разом з відкритим чи таємним переслідуванням і обмеженнями з боку державної влади існувало переслідування євангельського руху також і з боку православної церкви.[11] Православне духовенство застосовувало розпалення міжконфесійних суперечок, ворожнечу православних щодо "сектантів", наслідки чого були часто трагічними. Влада далеко не завжди дозволяла зібрання євангельських товариств, внаслідок чого вони відбувалися нелегально на приватних

квартирах. Труднощі з отриманням дозволу виникали, зокрема, із-за кількісного цензу зібрання в 25, а потім з 50 осіб.

Попри ідейний тиск, політичні звинувачення, євангельський рух розвивався, завойовуючи послідовників і повагу "зовнішніх". Сучасники, які бажали залишатися об'єктивними, зауважували, що проповідь євангельських ідей знаходить підтримку серед значної частини населення. І навіть ті, хто був при владі, змушені були визнати авторитет "сектантів". Подібні визнання, хоча й не збігалися з офіційною лінією на "викорінення", все ж траплялися.

Свідцтва про персоналії діячів євангельсько-баптистського руху. Виявлені документи розповідають також про покоління вітчизняних духовних лідерів – самобутніх вихідців з народу Михайла Ратушного, Івана Рябошапку, Юхима Цимбала, Олександра Капустяна, Григорія Балабана та багатьох інших. Цікавими є дані про засновників євангельського руху в окремих губерніях чи єпархіях. Зокрема, про засновників "штундизму" в Київській губернії – "херсонського однодворця" Якова Цибульського і "селянина села Чаплинка" Герасима Балабана, які мали зв'язки з пастором колонії Рорбах (Херсонська губернія) Бонекемпером.

Цілий пласт документів торкається різноманітної і плідної діяльності у різні роки відомих лідерів баптизму-євангелізму - В. Пашкова, І. Каргеля, І. Мазаєва, В. Павлова та ін. Крім систематичного згадування про них і навіть аналізу в Звітах Обер-прокурора Св.Синоду, маємо документовані свідчення очевидців. Привертають увагу нові документи про діяльність шести протестантських громад м. Одеси і їх керівників у роки першої світової війни. Якщо в сер. XIX ст. ідеї протестантизму в Україні поширювали переважно закордонні проповідники, то з другої половини століття склався потужний корпус проповідників з числа місцевих жителів. Деякі з них яскраво проявили себе вже у XX столітті.

Кількісна характеристика громад баптистів євангельських християн(соціально-демографічна картина, чисельність, її динаміка). З архівних документів видно, що адептами євангельського руху були представники всіх станів. Більшість складала селяни і міщани, за тодішніми визначеннями, "нижчого класу населення", хоча залучалися й освічені люди, інтелігенція. Це були люди заповзятливі, господарські, які уособлювали собою, як на той час, динамічний прошарок, який став прикладом "процвітання", "взаємної допомоги", "грунтового і упорядкованого життя".

[12] Економічна активність тих, хто навертався у протестантизм, багатодітність, наявність чисельних родинних зв'язків дозволили визначити те, що на початок ХХ ст. зформувався могутній згуртований осередок майбутніх релігійних громад, здатних (за рахунок підростаючого покоління) розвиватися протягом наступних десятиліть. Такий висновок став можливим завдяки аналізу досить своєрідного масиву офіційних документів Російської імперії – так званих справ про перехід в сектанство. [13] Знайдені також деякі свідоцтва щодо національного складу громад. Ще у 1887 р. Обер-прокурор Св. Синоду зауважував, що "штунда" мало приваблює великоросів, які у випадку ухилення від православної церкви віддають перевагу розколу, і що вона більше по душі малоросійському характеру і поширюється переважно серед малоросів...". Якщо більшість віруючих-протестантів Волинської губернії складали (в 1905 р.) німці-баптисти, то в Київській і Подільській губерніях її складали майже виключно місцеві українці, які відійшли від православ'я. Відзначалося, що "за статтю сектанство ділиться нерівномірно, а власне, жінок набагато більше, ніж чоловіків". [14]

У Звітах Обер-прокурора Св. Синоду знайдені також статистичні дані, які показують кількісну динаміку євангельських віросповідань по роках і по регіонах, як у межах Російської імперії, так і в межах окремого регіону (губернії України). Порівнюючи ці дані, бачимо, що крім зростання чисельності протестантських громад, наявний низький процент віруючих, які відступили від переконань (зокрема, перейшли до православ'я). Показовими тут стали також офіційні звіти про ріст штундизму, баптизму, євангельського християнства в Київській єпархії.

Отриманий масив архівних даних по релігійних громадах в розрізі конкретних населених пунктів Республіки Крим, Київської, Чернігівської, Сумської, Полтавської, Запорізької, Херсонської, Житомирської і ряду інших областей (у минулому Таврійської, Херсонської, Київської, Подільської, Полтавської та інш. губерній Росії) дає всі підстави для початку роботи з укладення детальної картини-атласу виникнення і поширення євангельсько-баптистських громад на території України. Зібрана велика кількість списків, таблиць дають можливість здійснити соціально-демографічну характеристику (вікову, професійну та інші) головних протестантських громад у різні історичні періоди.

ПОСИЛАННЯ

1. Держархів Херсонської області (далі - ДАХО) .-Ф.1.-Оп1.-Спр.40.-Арк.117-119.
2. Там само.-Ф.1.-Оп1.-Спр.40.-Арк. 187.
3. Киевские Епархиальные Ведомости.-К.,1882.-№6.-С.293-295.
4. Центральний Державний історичний архів України у Києві (далі - ЦДІАУ, м.Київ) - Ф.442.-Оп.642.-Спр.497.
5. ЦДІАУ, м.Київ.-Ф.285.-Оп.1.-Спр.618; Оп.642.-Спр.497.
6. Див., напр.: Рождественский А. Южнорусский штундизм. Спб.,1889; Маргаритов С. История русских мистических и рационалистических сект. Симферополь,1910; Ясевич-Бородаевская И. Сектанство в Киевской губернии: Баптисты и малеванцы. Спб,1902.
7. Киевские Епархиальные Ведомости.-К.,1905.-№30.-С.763.
8. ЦДАР Крим.-Ф.188.-Оп.1.-Спр.2383.-Арк.3.
9. Киевские Епархиальные Ведомости.-К.,1880.-№32-33.-С.7-9.
10. ДАХО.- Ф.1.- Оп.1.- Спр.40.- Арк.96; Там само.- Спр.46.- Арк.1; ЦДІАУ, м.Київ.- Ф.442.- Оп.861.- Спр.338.- Арк.1-2; Там само.-Ф.320.-Оп.1.-Спр1296.- Арк.30; Там само.- Ф.281.- Оп.1.- Спр.512.-Арк.18.
11. Характерні зізнання містяться у протоколах місіонерського з'їзду з м. Богуслав Київського повіту // Киевские Епархиальные Ведомости.-К.,1905.-№30.-С.760-763.
12. ЦДІАУ, м.Київ.-Ф.385.-Оп.1.-Спр.2989.-Арк.57-58; ЦДАР Крим.-Ф.118.-Оп.1.-Спр.2384.-Арк.4-5.
13. Див.: ЦДІАУ, м.Київ.-Ф.127.-Оп.1074.
14. Статистична довідка Богуславського місіонерського з'їзду // Киевские Епархиальные Ведомости.-К.,1905.-№30.-С.760.